

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи

Дипломна робота
магістра

з теми **«ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ
У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ»**

Виконала:
студентка KorOs1-M19z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Ченківська Євгена Іванівна

Керівник:
Вержиховська О.М.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Михальська С.А.,
доктор психологічних наук,
доцент кафедри корекційної педагогіки
та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	8
1.1. Мовленнєва комунікація як важливе новоутворення в структурі психічної діяльності дошкільників.....	8
1.2. Особливості формування навичок спілкування у дошкільників з порушеннями інтелекту.....	25
Висновки до першого розділу.....	34
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	38
2.1. Методика констатувального етапу дослідження.....	38
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	46
Висновки до другого розділу.....	55
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	57
3.1. Особливості формування навичок спілкування у дошкільників з порушеннями інтелекту	57

3.2. Методичні рекомендації щодо формування навичок спілкування у дошкільників з порушеннями інтелекту	63
Висновки до третього розділу.....	68
ВИСНОВОК.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Спілкування як об'єкт наукового знання має багато трактувань. У вітчизняній педагогіці і психології поширене розуміння спілкування як комунікативної діяльності, що здійснюється за допомогою мови та мовлення, ця діяльність набуває специфічні особливості і позначається як навички спілкування та визначається навичками спілкування. Саме навички спілкування та навички спілкування є найбільш універсальною і поширеною в людському суспільстві формою спілкування (Н. Жинкин, А. Леонтьєв та ін.), що визначає значимість її формування у дітей в процесі цілеспрямованої педагогічної діяльності.

Процес формування навичок спілкування по-різному протікає у різних категорій дітей. Предметом спеціальних досліджень виступали розвиток навички спілкування дітей з типовим розвитком (В. Ветрова, Е. Смирнова, Е. Дмитрієва), дітей з порушеннями мовлення (Л. Волкова, В. Соботович, Т. Щербакова, М. Шеремет), дітей із затримкою психічного розвитку (О. Вольська), з порушеннями інтелектуального розвитку (С. Комарова, Р. Лалаєва).

Також увагу дослідників зверталася до специфіки розвитку навичок спілкування у дітей з порушеннями інтелекту.

Ряд дослідників відзначають виражену своєрідність емоційного і соціально-особистісного розвитку дітей з порушеннями інтелекту. У дітей зазначеної категорії проявляється стійке порушення формування особистості та спотворення у формуванні самосвідомості. Це в свою чергу призводить до виникнення проблем в сфері емоційного розвитку та емоційного реагування (І. Дульнєв, В. Липа, Т. Мерсіянова, В. Соботович). На фоні загального емоційного стану має місце зниження емоційної чутливості, здатності до емоційного наслідування. Діти з порушеннями інтелекту не знайомі з засобами вербального та невербального спілкування. Вони рідко проявляють співчуття, співпереживання у відносинах з оточуючими. Їм часто властиві

замкнутість, знижений емоційний фон настрою, впертість і негативізм (І. Єременко).

Зрозуміло, що проблеми розвитку емоційної сфери не можуть залишити поза увагою навички спілкування, перш за все, в сфері перцепції, що є невід'ємною частиною спілкування.

У дітей із порушеннями інтелекту у різній формі й у різному ступені проявляється порушення комунікативних навичок. У цьому контексті загальною рисою для таких дітей є відсутність мотивації до спілкування, невміння орієнтуватися у ситуації взагалі або вузькоситуативно з допомогою дорослого, розлади поведінки, труднощі у контактах, підвищена емоційна стомлюваність. Це вимагає цілеспрямованого процесу формування навичок спілкування та застосовувати їх на практиці. Крім цього, саме спілкування є дієвим засобом закріплення нових мовленнєвих умінь і навичок, розвитку зв'язного мовлення у дітей з порушеннями інтелекту.

Актуальність і недостатня розробленість вище зазначених питань зумовили вибір теми дипломної роботи магістра **«Формування навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту»**.

Мета дослідження полягає у розробці методичних рекомендацій щодо формування навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Об'єкт дослідження: процес спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Предмет дослідження: навички спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Гіпотеза дослідження: в період дошкільного дитинства у дітей з порушеннями інтелекту порушується розвиток навичок спілкування. Розробка методичних рекомендацій щодо діяльності педагогічного колективу, спрямованої на розвиток навичок спілкування у дітей з порушеннями інтелекту дозволить активізувати процес становлення мовленнєвого спілкування у цієї категорії дітей.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження:**

1. Аналіз теоретичних основ розвитку навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту.
2. Дослідження рівня сформованості навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту.
3. Формування навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Методи дослідження: системний аналіз наукової психолого-педагогічної літератури в розрізі проблеми, яка досліджувалася; теоретичне вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду; констатувальний та формувальний етапи дослідження; кількісний та якісний аналіз експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр» Клішківцевої ОТГ Чернівецької області, Комунальний заклад Хотинська спеціальна загальноосвітня школа - інтернат №1 Чернівецької області.

Теоретична значущість полягає в здійсненні теоретичного аналізу літератури з проблеми формування навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Практичне значення полягає у дослідженні рівня сформованості навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту та формуванні навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Публікації: Робота висвітлена у статті «Формування навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВОК

Теоретико-практичний аналіз формування навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту дав нам змогу сформулювати наступні висновки.

Суть процесу розвитку дитини - успадкування культурного досвіду попередніх поколінь, яке здійснюється тільки за допомогою спілкування або комунікації. Дані поняття в більшості досліджень вживаються як синоніми, останнє з них встановлює визначення багатьох термінів, пов'язаних з характеристикою процесу спілкування.

Провідним, найбільш ефективним засобом спілкування є мова та мовлення. Разом з тим, розвиток навичок спілкування й мовлення в гармонійному онтогенезі дитини взаємно доповнюють і збагачують один одного і не можуть удосконалюватися ізольовано.

У вітчизняній педагогічній та психологічній наукових школах спілкування і мовлення розглядаються з позицій теорії діяльності, де використання мовлення для спілкування розуміється як специфічна діяльність - навички спілкування.

У дошкільному дитинстві спілкування проходить кілька етапів розвитку, характеризуючись на кожному етапі наявністю специфічних новоутворень, одним з яких є виникнення здатності використовувати мовлення для спілкування, тобто навичок спілкування.

Формування навичок спілкування починається на найбільш ранніх етапах онтогенезу, коли дитина ще не володіє мовленням, і проходить ряд послідовних етапів: довербальної комунікації, початкової вербальної комунікації, розгорнутої вербальної комунікації. Необхідно підкреслити, що дослідники одностайні в думці про те, що довербальний і початковий вербальний етапи розвитку комунікації визначають успішність участі в мовленнєвому спілкуванні дитини в більш старшому віці. Час виникнення, інтенсивність і характер формування початкової вербальної комунікації

знаходяться в прямій залежності від протікання довербального етапу комунікативного розвитку.

Вербальна комунікація зароджується в зв'язку з вступом дитини в фазу ситуативно-ділового спілкування, коли виникає необхідність вирішення практичних завдань засобами мовлення. Першим партнером по спілкуванню для дитини стає дорослий. Успішність перших кроків комунікації залежить від прагнення дорослого привести процес до бажаного для дитини результату, тобто задовольнити потребу, мотивувавши малюка до висловлення. Потреба в мовному спілкуванні з однолітками виникає дещо пізніше, ніж з дорослими, і також пов'язана з початком ситуативно-ділового співробітництва з ровесником при формуванні гри як провідної діяльності.

Розглядаючи мовленнєву комунікацію як здатність суб'єкта до спілкування, з використанням мовлення як основного засобу для здійснення взаємодії з партнером, можливо, виділити дві складові цього явища - мовленнєву та комунікативну. Відповідно, для здійснення навичок спілкування необхідно володіти певними мовленнєвими і комунікативними вміннями.

Комунікативні вміння - це вміння, необхідні для здійснення комунікативної діяльності, серед яких визначають: вибір змісту акту спілкування; відбір відповідних засобів спілкування; правильне планування свого мовлення.

Мовлення дітей з порушеннями інтелекту виникає з великим запізненням, його розвиток відбувається уповільненими темпами, з яскраво вираженою своєрідністю. Основною характеристикою клінічної картини мовленнєвих порушень даної категорії дітей є складність мовленнєвої патології, наявність великого комплексу мовленнєвих порушень, поєднання різних порушень мовлення. Своєрідність мовленнєвого розвитку дітей з порушеннями інтелекту проявляється в порушеннях як експресивного, так й імпресивного мовлення. Імпресивне мовлення характеризується недостатньою диференціацією мовно-слухового сприйняття, мовних звуків,

недорозвиненням значення слова. Грубе порушено розуміння різних лексико-граматичних форм і конструкцій. Формальні засоби мови, які виражають граматичні форми слів і зв'язку слів у реченні не сприймаються і довгий час не засвоюються. У зв'язку з цим, а також з причини недорозвинення розумових операцій, розуміння мовлення часто носить вкрай ситуативний характер. Експресивному мовленню дітей з порушеннями інтелекту властиво поліморфне порушення звуковимови в поєднанні з спотвореннями звукоскладової структури слова, стійке недорозвинення фонетичного сприйняття, бідність словникового запасу, значне недорозвинення граматичної будови мовлення і несформованість зв'язного мовлення навіть на рівні діалогу.

Важливий напрямок в характеристиці навичок спілкування дітей з порушеннями інтелекту - формування їх діалогічного мовлення. При цьому навички спілкування розглядаються як особливий вид діяльності спілкування, але власне мовна складова комунікативних актів їм спеціально не розглядалася. На найбільш низькому рівні сформованості в дітей з порушеннями інтелекту знаходяться оперативні комунікативні засоби, навички спілкування тобто дії, спрямовані безпосередньо на передачу повідомлення. З віком ситуація змінюється в кращу сторону, але показники спілкування у дітей з порушеннями інтелекту залишаються низькими в порівнянні з показниками дітей з типовим розвитком.

Провідними чинниками, що викликають відхилення в розвитку особистості дитини з порушеннями інтелекту, пов'язані зі спілкуванням, є недоліки спрямованості позиції дитини з порушеннями інтелекту в комунікації та недостатнє володіння засобами комунікативної діяльності, навичками спілкування, які є особливо оперативними.

Недостатність розвитку умінь ділового спілкування дітей з порушеннями інтелекту заважає їм оволодівати знаннями і вміннями соціально-побутового характеру, а також знижує рівень соціальної адаптації

дітей з порушеннями інтелекту, сприяє низькій підготовці їх до самостійного життя в суспільстві.

Методика констатувального етапу дослідження була спрямована на вивчення навичок спілкування у старших дошкільників з порушеннями інтелекту. Виходячи з поставленої мети, були сформульовані завдання експерименту: визначити, яка форма спілкування є провідною для дітей з порушеннями інтелекту; вивчити ступінь сформованості навичок спілкування у дітей з порушеннями інтелекту; розробити диференційовану методику вивчення рівня сформованості навичок дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту.

Методика констатувального етапу дослідження включала наступні напрямки: спілкування дитини з дорослим; спілкування дитини з однолітком. Кожен напрямок включав вивчення навичок особистісного, комунікативного та ділового спілкування.

На констатувальному етапі дослідження було з'ясовано, що діти з порушеннями інтелекту дошкільного віку взагалі не виявляють високого рівня сформованості навичок спілкування. Навички спілкування дитини з дорослими у 60% дітей з порушеннями інтелекту знаходяться на середньому рівні, у 40 % - на низькому. Навички спілкування дитини з однолітками у 30% дітей з порушеннями інтелекту знаходяться на середньому рівні, у 70% - на низькому рівні.

Якісний та кількісний аналіз результатів дослідження рівнів сформованості навичок спілкування у дошкільників з порушеннями інтелекту показав, що більшість дітей не чітко розуміє питання дорослого та не достатньо усвідомлює його зміст; не завжди відповідає правильно на запитання дорослого; у них не спостерігається достатньо правильне лексико-граматичне оформлення відповіді; вони іноді вмотивовані до різних форм спілкування (особистісного, комунікативного та ділового); спостерігаються прояви тимчасових та поза ситуативних мотивів; у них іноді проявляються прагнення до комунікативної взаємодії з дорослим та однолітками під час

виконання різних видів діяльності); при включенні до процесу спілкування потребують допомоги дорослого. Багато з них мають низький рівень сформованості навичок спілкування, зокрема діти з порушеннями інтелекту не розуміють питання дорослого та не усвідомлюють його зміст; не відповідають на запитання дорослого; для них не характерним виступає лексико-граматичне оформлення відповіді; вони не вмотивовані до різних форм спілкування (особистісного, комунікативного та ділового); не проявляють прагнення до комунікативної взаємодії з дорослим та однолітками під час виконання різних видів діяльності); потребують постійної допомоги дорослого при включенні до процесу спілкування або взагалі відмовляються від нього.

Необхідність спільної роботи батьків і педагогів щодо формування навичок спілкування, мовленнєвих і комунікативних здібностей дітей, вказують на значну роль сім'ї та дошкільного закладу в розвитку мовлення дитини. Вважаємо за необхідне звернути увагу, що важливість постійного закріплення навичок спілкування у дитини відбувається за рахунок активізації їх в нових, спеціально створюваних ситуаціях.

В основу методики формування навичок спілкування у дошкільників з порушеннями інтелекту ми поклали принцип єдиного розвивального комунікативно-мовленнєвого середовища в спеціальному дошкільному закладі. Реалізація названого принципу дозволила нівелювати негативний вплив факторів на становлення навичок спілкування дітей з порушеннями інтелекту і забезпечити її поетапний розвиток від етапу виникнення вербальної комунікації до етапу розширення комунікативних меж.

Реалізація принципу єдиного розвивального комунікативно-мовленнєвого середовища передбачала, що в якості провідної мети корекційно-розвиваючого навчально-виховного процесу виступало поетапне вдосконалення навичок спілкування дітей з порушеннями інтелекту, що передбачало: по перше, забезпечення дітей необхідними мовленнєвими засобами для здійснення вербального спілкування; по друге, створення умов

для максимально активного використання дітьми з порушеннями інтелекту засвоєних мовленнєвих засобів; по третє, демонстрація корекційними педагогами зразків доброзичливого ділового та особистісного спілкування в повсякденному житті.

З метою подолання негативних стереотипів професійної поведінки корекційних педагогів, які працювали з дітьми з порушеннями інтелекту, було проведено серію семінарів, спрямованих на зміну установок в спілкуванні з дітьми з порушеннями інтелекту з авторитарного на демократичний стилі виховання, а також знайомство з методичними прийомами, в основі яких використано мовлення, вербальне та невербальне спілкування, мовленнєву комунікацію. Як результат – об'єднання всіх напрямків корекційної роботи в єдине розвивальне комунікативно-мовленнєве середовище, корекційний вплив якого був орієнтований, перш за все, на вдосконалення навичок спілкування дітей з порушеннями інтелекту.

Методичні рекомендації щодо формування навичок спілкування у дошкільників з порушеннями інтелекту враховували різні можливості даної категорії дітей в оволодінні та засвоєнні навичок спілкування. Використаний матеріал розділений на рівні не за віковим принципом, а згідно з етапами формування навичок спілкування у дошкільників з порушеннями інтелекту, зокрема: етап первинного розвитку навичок спілкування; етап накопичення позитивного досвіду спілкування з дорослими з найближчого оточення; етап розширення комунікативних кордонів за рахунок включення однолітків в коло спілкування. Кожний етап роботи щодо формування навичок спілкування у дошкільників з порушеннями інтелекту передбачав ускладнення і збільшення обсягу лексичного і граматичного складу, а також специфіку організації діяльності дітей за різними напрямками навчально-виховного та корекційно-розвиткового процесу, зокрема: розвиток мовлення на основі ознайомлення з навколишнім світом; розвиток основних психічних процесів; розвиток образотворчої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агавелян О.К. Общение детей с нарушением умственного развития. Автореферат дис. ... докт. псих. наук. М., 1999. 24 с.
2. Артамонова С.В. Преодоление коммуникативных нарушений у старших дошкольников с общим недоразвитием речи средствами коррекционно-развивающей среды. Автореферат дис. ... канд. пед. наук. М., 2009. 25 с.
3. Белякова А.Е. Развитие речевого общения у дошкольников с интеллектуальной и речевой недостаточностью. Автореферат дис. ... канд. пед. наук. М. 2003. 21 с.
4. Бодалев А.А. Психология общения. М. : Институт практической психологии; Воронеж : МОДЭК, 1996. 256 с.
5. Бодалев А.А. Психология о личности. М. : Просвещение, 1988. 127с.
6. Божович Л.И. Избранные психологические труды. М. : Просвещение, 1995. 225 с.
7. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М. : Просвещение, 1998. 198 с.
8. Бойков Д.И. Общение детей с проблемами в развитии : коммуникативная дифференциация личности : учеб-метод. пособие. М. : КАРО, 2005. 248 с.
9. Бордовская Е.В. Логопедическая работа по устранению общего недоразвития речи у дошкольников с психической депривацией. Автореферат дис. ... канд. пед. наук. М., 2000. 24 с.
10. Венгер А.А., Мухина В.С. Психология. М.: Педагогика, 1988. 236 с.
11. Возрастная и педагогическая психология / под ред. А.В. Петровского. М. : Педагогика, 1988. 162 с.
12. Выготский Л.С. Психология развития человека. М. : Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.

13. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / под ред. А. В. Запорожца. М. : Педагогика, 1992. Т.5. : Основы дефектологии, 369 с.
14. Гайдукевич М.А. Символічна форма комунікації у дітей з порушенням інтелекту. *Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка: серія соц.-педагогічна*; за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Вип. 20 в двох част., част. 2. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. С. 34 – 42.
15. Гаврилушкина О.П., Соколова Н.Д. Воспитание и обучение умственно отсталых детей дошкольного возраста. М. : Педагогика, 1988, 139с.
16. Гончарук Н.М. Формування комунікативних навичок розумово відсталих підлітків в умовах шкільної групи.: автореферат дис. на здоб. наук. ст. канд. псих. наук.- Київ, 2012. 20 с.
17. Горелов И.Н. Невербальные коммуникации. М.: Просвещение, 1980. 104 с.
18. Дмитриева Е.Е. Коммуникативное развитие детей с легкими формами психического недоразвития : монография. М. : Просвещение, 2004. 259 с.
19. Занков Л.В. Психология умственно отсталого ребенка. М. : Учпедгиз, 1999. 78 с.
20. Запорожець А.В. Психологическое развитие ребенка. Избранные психологические труды. М. : Просвещение, 1986. 183 с.
21. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. М. : Педагогика, 1990. 202 с.
22. Знаков В.В. Понимание в познании и общении. М. : Просвещение, 1994. 158 с.
23. Иванова Т.И. Из опыта работы по развитию речи умственно отсталых детей. *Дефектология*. 1980. №4. С. 51-55.
24. Исенина Е.И. Психологические закономерности речевого онтогенеза. М. : Просвещение, 1993. 193 с.
25. Катаева А.А., Стребелева Е.А. Дошкольная

олигофренопедагогика : учеб. для студ. высш. учеб. заведений. М. : Педагогика, 2001. 208 с.

26. Костюк Г.С. Психічний розвиток особистості. К. : Освіта, 1989. 128с.

27. Коррекционная педагогика. Основы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии / под ред. Б.П. Пузанова. М. : Академия, 1998. 144с.

28. Лабунская В. А. Невербальное общение. М. : Педагогика, 1996. 135 с.

29. Лалаева Р.И. Особенности речевого развития умственно отсталых школьников. *Дефектология*. 2003. №3. С. 29-34.

30. Леонтьев А. А. Психология общения . М. : Смысл, 1997. 365 с.

31. Липа В.А. Психологические основы педагогической коррекции. 2-е изд., перераб. и дополн. Славянск : Предприниматель Маторин Б.И., 2012. 386 с.

32. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. М. : Просвещение, 1995. 164 с.

33. Лебединська К.С. Діти з порушеннями спілкування / за ред. К.С. Лебединська, О.С. Микільська, Е.Р. Баєнська, М.М. Ліблінг. М. : Просвещение, 1989. 95 с.

34. Методические рекомендации по развитию речи у дошкольников / под ред. Е.Ф. Соботович. К. : РУМК, 1989. 194 с.

35. Меграбян А. Психодиагностика невербального и вербального общения. СПб.: Речь, 2001. 256 с.

36. Морозова Н.Г. Формирование познавательных процессов у аномальных детей. М.: Просвещение, 1989. 154 с.

37. Вербальні засоби спілкування / за ред. М.А. Поваляєва, О.А. Рутер. К. : Фенікс, 2004. 352 с.

38. Обухова Д.Л. Детская психология : теории, факты, проблемы. М. : Просвещение, 2000. 237 с.

39. Общение и формирование личности дошкольника / под ред. А.А. Бодалева, Р.Л. Кричевского. М. : Педагогика, 1987. 178 с.
40. Основы специальной психологии / под ред. Л.В. Кузнецовой. М. : Издат. Центр: «Академия», 2002. 480 с.
41. Пиаже Ж.Ж. Избранные психологические труды. М. : Просвещение, 1996. 332 с.
42. Пинский Б.И. Психологические особенности деятельности умственно отсталых школьников. М. : Педагогика, 1982. 318 с.
43. Психология развивающейся личности / под ред. А.В. Петровского. М. : Педагогика, 1987. 161 с.
44. Развитие понимания речи у младших школьников с речевым недоразвитием / под ред. В.В. Тарасун, М.В. Шевченко. М. : Педагогика, 1999. 194 с.
45. Развитие личности ребенка / под ред. А.М. Фонарева. М. : Просвещение, 1997. 216 с.
46. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М. : Педагогика, 1989. Т. 1. 720 с.
47. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника : учеб. пособ. для студентов педагогических институтов по специальности «Дефектология». 3-е издание, перераб. и дополн. М. : Просвещение, 1986. 192 с.
48. Рузская А.Г., Финашина Т.А. Особенности развития речи у детей воспитывающихся в разных условиях. *Возрастные особенности психического развития детей* / под ред. И.В. Дубровиной, М.И. Лисиной. М. : Педагогика, 1982.С. 59-77.
49. Синьов В.М. Психологія розумово відсталої дитини : підручник / укл. : В.М. Синьов, М.П. Матвєєва, О.П. Хохліна. К. : Знання, 2008. 359 с.
50. Соботович Е.Ф. Психолінгвістическа структура речевої діяльності і механізми її формування. К : Фенікс, 1997. 152 с.
51. Специальная психология / под ред. В.И. Лубовского,

Т.В. Розановой, Л.И. Солнцевой. М. : Академия, 2005. 464 с.

52. Стадненко Н.М. Нариси з олігофренопсихології. / укл. : Н.М. Стадненко, М.П. Матвеева, А.Г. Обухівська. К.-П. : КПДПУ : ІВВ, 2002. 200 с.

53. Степанюк С. Спілкування – важливий чинник вироблення соціальної позиції розумово відсталих дітей. *Дефектологія*. №3. 1998. С. 25 - 26.

54. Усанова О.Н., Шаховская С.Н. К проблеме психолого-педагогического изучения детей. *Дефектология*. 1995. №3. С. 2-4.

55. Хохліна О.П. Розумово відстала дитина. Діти з особливими потребами: поради батькам. К. : Наук. світ, 2004. 269с.

56. Федоров В.Д. Психодіагностика особистості в системі диференціації. : Хмельницький : Освіта, 1993. 112 с.

57. Фрейд З. Психическое развитие ребенка. М. : Здоровье, 1985. 134 с.

58. Шахнарович А.М. Психолінгвістическіє проблемі овладення общением в онтогенезе. М. : Наука, 1999. 407 с.

59. Шевандрин Н.И. Психодіагностика, корекція и развитие личности. М. : Педагогика, 1989. 196 с.

60. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детском возрасте. М. : Педагогика, 1995. 356 с.